

МРНТИ 10.53.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2023.v107.i3.011>

**Р. Ережепқызы^{1*}, А.М. Наширбекова¹, С.К. Есетова²,
И.Е. Смаилова³, Т.А. Имангазиев²**

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.

²Қайнар Академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

³С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қ.

*e-mail: umerbaeva.roza@kaznu.kz

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Бүгінгі таңда ҚР-да қолайсыз экологиялық ахуал өткір мәселелердің бірі болып қалуда. Сонымен қатар, кейбір мамандардың пікірінше, Қазақстан мен көршілес республикалардың табиғаты мен халқының экологиялық жағдайы әлемдегі ең нашар жағдайға жатады.

Осы мақалада ҚР-да экологиялық білім беру мен тәрбиеге кешенді құқықтық талдау жүргізілді, қамтамасыз етудің, іске асырудың құқықтық негіздері қаралды.

Ұлттық құқық нормаларына сәйкес экологиялық білім беру мен тәрбиелеуді қамтамасыз етуді құқықтық реттеудің қалыптасуы зерделенді. Экологиялық – құқықтық сана – экологиялық мәселелерді шешуге ықпал ететін негізгі фактор ретіндегі түсінікті қалыптастыру мақсатын көздейтін ұсыныстар мен теориялық мәселелер қарастырылды. ҚР экологиялық заңнамасын, оның ішінде экологиялық тәрбие мен білім беру, ағарту мен мәдениет мәселелеріне салыстырмалы зерттеу нәтижесінде, тиімді перспективалы нормаларды бөліп алу, сондай-ақ оларды ұлттық заңнаманың нормаларына ендіру бойынша ұсыныстар қарастырылды.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті ЖТН АР14872548 “Қазіргі экологиялық құқықтық тәртіп: қазақстандық кейс” тақырыбында гранттық қаржыландырудың ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Түйін сөздер экологиялық қауіп, экологиялық білім, экологиялық – құқықтық сана, экологиялық білім беру мен тәрбиелеу, экологиялық заңнама

**R. Yerezhpekyzy^{1*}, A.M. Nashirbekova¹, S.K. Yessetova²,
I.E. Smailova³, T.A. Imangaziyev²**

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Academy «Kainar», Kazakhstan, Almaty

³S. Amanzholov EKSU, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

*e-mail: umerbaeva.roza@kaznu.kz

The role and importance of environmental education in the system of environmental law and order

To date, the unfavorable environmental situation remains one of the acute problems in the Republic of Kazakhstan. According to certain experts of this industry, the ecological situation and the state of the environment in Kazakhstan and the CIS countries is among the worst in the world.

In this article, a comprehensive legal analysis of environmental education and upbringing in the Republic of Kazakhstan is carried out, the legal foundations of provision and implementation are considered.

The formation of legal regulation of environmental education and upbringing in accordance with the norms of national law has been studied. The proposals and theoretical issues aimed at forming an understanding of ecological and legal consciousness as the main factor contributing to the solution of environmental problems are considered.

As a result of a comparative study of the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan, including on issues of environmental education and education, enlightenment and culture, proposals for the allocation of effective perspective norms, as well as their implementation in the norms of national legislation, were considered.

This study was prepared as part of the implementation of the grant funding research project by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14872548 Modern environmental Law and order: Kazakhstan case).

Key words ecological danger, ecological education, ecological and legal consciousness, ecological education and upbringing, environmental legislation.

Р. Ережепқызы*¹, А.М. Наширбекова¹, С.К. Есетова²,
И.Е. Смаилова³, Т.А. Имангазиев²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Академия Кайнар, Казахстан, г. Алматы

³Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск

*e-mail: umerbaeva.roza@kaznu.kz

Роль и значение экологического образования в системе экологического правопорядка

На сегодняшний день в РК одной из острых проблем остается неблагоприятная экологическая ситуация. По мнению определенных специалистов данной отрасли экологическая обстановка и состояние окружающей среды в Казахстане и странах содружества относится к худшему в мире.

В данной статье проведен комплексный правовой анализ экологического образования и воспитания в РК, рассмотрены правовые основы обеспечения, реализации.

Изучено формирование правового регулирования обеспечения экологического образования и воспитания в соответствии с нормами национального права. Рассмотрены предложения и теоретические вопросы, преследующие цель формирования понимания эколого – правового сознания как основного фактора, способствующего решению экологических проблем.

В результате сравнительного исследования экологического законодательства РК, в том числе по вопросам экологического воспитания и образования, просвещения и культуры, рассмотрены предложения по выделению эффективных перспективных норм, а также их внедрению в нормы национального законодательства.

Данное исследование подготовлено в рамках реализации научно-исследовательского проекта грантового финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР14872548 на тему: «Современный экологический правопорядок: казахстанский кейс».

Ключевые слова: экологическая опасность, экологическое образование, эколого-правовое сознание, экологическое образование и воспитание, экологическое законодательство.

Кіріспе

Табиғат өзінің жағдайын әр түрлі белгілер арқылы көрсетеді, олар цунами, су тасқыны, орман өрттері, жер сілкінісі, өзге де табиғи апаттар болуы мүмкін. Бұл адамның тірі табиғатпен материалдық және рухани қажеттіліктері арқылы тығыз байланыста екендігімен түсіндіріледі, яғни адамзат тұтастай алғанда дамып, өзінің еңбек және рухани тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа беру арқылы жер бетінде мәдени орта жасайды. Оқиғалардың стихиялық дамуын тоқтату, оларды қалай басқару керектігі туралы мәселені білім арқылы ғана жүзеге асыра аламыз.

Қазіргі уақытта Қазақстанда әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағдарланған жаңа ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Тәуелсіздіктің қысқа тарихи кезеңінде еліміз әлемдік қоғамдастықпен ықпалдаса отырып, экономикада айтарлықтай өсуге қол жеткізді. Бұл тұрғыда білім беру жүйесінің рөлі мен маңызы артып келеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беруді демократияландыру мен ізгілендіруді, осы саланы басқаруды орталықсыздандыруды қамтамасыз ететін

нормалар бар. Осы заңмен мектепке дейінгі білім берудің басты міндеті анықталды – мемлекеттің ұлттық және әлемдік мәдениет, жалпыадамзаттық құндылықтар, оқу тілі мен оқу орнының түрін таңдау еркіндігі негізінде баланың жеке басын қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасалуға мүмкіншіліктер бар (Білім туралы заң 2007).

Экологиялық білім берудің қалыптасу тарихы үш кезеңде дамыды:

1-кезең (1970 жылға дейін) – табиғатты қорғау білімі;

2-кезең (1970 – 1992ж.) – экологиялық білім;

3-кезең (1992 ж. – біздің уақытқа дейін) – экологиялық тұрақты даму үшін білім беру.

Экологиялық білім беру жүйесінің тиімді іс-қимылының міндетті шарты ретінде нормативтік-құқықтық базаны айтуымыз қажет, ол өз кезегінде экологиялық заңнаманың құрамдас бөлігі. Экологиялық заңнама – бұл күрделі, көп деңгейлі білім беру жүйесі болып табылады.

Мұнда Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамызындағы Конституциясы ерекше орын алады, ол Қазақстан құқығының барлық заң салаларының негізгі қайнар көзі болып негізделген.

ҚР Конституциясы азаматтардың қолайлы қоршаған ортаға, оның жағдайы туралы сенімді ақпаратқа және экологиялық құқық бұзушылықтармен денсаулығына немесе мүлкіне келтірілген залалды өтеуге, экологиялық білім беру мен халықты ақпараттандырудың басымдығы мен заңнамалық негізін анықтайды (ҚР Конституциясы 1995).

Әрине, бұл жалпы ережелер экологиялық білім беруді тікелей реттемейді және көрсетпейді, бірақ бұл нормалар барлық деңгейдегі заңдар мен заң актілерінде неғұрлым егжей-тегжейлі әзірлеу мен нақтылау үшін бастапқы қайнар көзі болып табылады.

Тұтастай алғанда, қазір орнықты дамуға көшудің басым міндеттері болып мыналар саналады:

- жаһандық және өңірлік деңгейлерде әлеуметтік үйлесімділікті қолдау;
- «жасыл экономиканы», жоғары технологиялар мен балама энергия көздерді дамыту;
- тұрақты даму мәдениетін қалыптастыру;
- әлемнің түрлі аймақтарында толеранттылыққа, өзара түсіністікке ықпал ету;
- білім беру жүйесін тиісті реформалау және басқа да бірқатар міндеттер.

Бұл жерде, қазіргі қолданыстағы ҚР ЭК көрсетілген экологиялық білім берудің үздіксіздігі қағидасын аламыз. Бұл қағида экологиялық білім беру мен тәрбие берудің негізгі қағидасы деп санаймын. Бұл ҚР Білім туралы 2007 жылғы заңында көрсетілген білім берудегі мемлекеттік саясаттың қағидасы бабынан көре аламыз (Білім туралы заң 2007). Бұл қағида тұлғаның экологиялық санасын қалыптастырудың біртіндеп және кезең-кезеңімен байланысты, сондықтан ол бүкіл экологиялық және білім беру процесін мектепке дейінгі, мектеп, университет және басқа білім берудің барлық кезеңдерінде олардың сабақтастығы мен дамуында ұйымдастыруды белгілейді. Үздіксіздік қағидатын жүзеге асыру өз білімін үнемі жетілдіру, өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін сезінетін экологиялық сауатты, зияткерлік және эмоционалды дамыған азаматтарды дайындаумен байланысты. Экологиялық білім берудің (тәрбиені қоса алғанда) үздіксіздігі қағидаты адамды үнемі өзгеріп тұратын қоршаған ортаға бейімдеу қажеттілігінен туындайды (Хаджиев А.А.2005:62).

Қазақстан Республикасында, оның ішінде қолданыстағы экологиялық тәрбие мен білім беру саласындағы қоршаған ортаны қорғау мәселелерін реттейтін негізгі нормативтік акт 2021 жылғы 2 қаңтарда қабылданған ҚР Экология Ко-

дексі болып табылады, онда 12 – бөлімнің «Экологиялық білім беру мен ағарту, мамандардың біліктілігін арттыру» деген атаумен экологиялық тәрбие мен білім беруге арналған ережелерді қамтиды (Экология Кодексі 2021 (Экология Кодексі 2021:192-194 б.).

2021 жылы қабылданған жаңа ҚР ЭК өзгертулерді атап өту маңызды, себебі экологиялық білім беру мен тәрбие берудің негізгі жемісі ретінде қарастыратын экологиялық мәдениет ұғымы енгізілді. Экологиялық білім беру тұжырымдамасы 2007 жылы ҚР ЭК қолданылмады, онда тек экологиялық білімді, сондай – ақ экологиялық заңнаманы тарату туралы айтылды, ал экологиялық және экологиялық-құқықтық білімді тарату субъектілерінің шеңбері мемлекеттік органдармен, ҚР кәсіподақтарымен, қоғамдық бірлестіктермен, бұқаралық ақпарат құралдарымен шектелді. Экологиялық білім беру мен тәрбие беру мақсаты орнықты даму принциптеріне негізделген азаматтардың белсенді өмірлік ұстанымын және қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыру болып табылады деп қана көрсетілді (Экология Кодексі 2021:12).

Ал жаңа ҚР ЭК осы ұғымдарға толығымен түсініктеме бере отырып, келесідей анықтама-ны бекітті. Экологиялық білім тек нысаналы аудиторияға ғана емес, сонымен қатар қоғамның барлық топтарына бірдей таралатыны туралы айтылады.

Сонымен қатар, ҚР ЭК экологиялық білім беру мен тәрбие беру мәселелерін шешу мақсатын көздейтін, бағдарламалар мен бастамаларға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіледі. Сондай-ақ, экологиялық қорлары, ҚР заңнамасына сәйкес басқа көздер есебінен қаржыландыруға рұқсат етіледі. Өз өкілеттіктері шегінде мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары, заңды және жеке тұлғалар экологиялық мәдениет саласындағы қызметті бірлесіп қолдау үшін ақшалай және материалдық қаражатты біріктіруге құқылы.

Сонымен қатар, ҚР ЭК экологиялық білім беру мен тәрбие беру мәселелерін шешу мақсатын көздейтін, бағдарламалар мен бастамаларға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіледі. Сондай-ақ, экологиялық қорлары, ҚР заңнамасына сәйкес басқа көздер есебінен қаржыландыруға рұқсат етіледі. Өз өкілеттіктері шегінде мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары, заңды және жеке тұлғалар экологиялық мәдениет саласындағы қызметті бірлесіп қолдау үшін ақшалай және материалдық қаражатты біріктіруге құқылы.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Мақалада ғылыми және философиялық көзқарастар, қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық қағидаттары, орнықты даму идеялары, экологиялық заңнаманың негіздері құрады. Зерттеуде қойылған мақсатқа жету үшін қазіргі ғылымды танудың жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістері, оның ішінде нақтылап айтсақ, тарихи, нормативтік, функционалды, салыстырмалы, жүйелік, эмпирикалық әдістер қолданылды.

Мақалада ең алдымен, қазақстандық және шетелдік авторлардың экологиялық заңнама мәселелерін зерттеуге, қазіргі даму тенденциялары мен экологиялық білім беру мен тәрбие жүйесін жетілдіру жолдарын зерттеуге, табиғат пен қоғам арасындағы қарым-қатынас жүйесіндегі экологиялық білімнің орны мен рөлін анықтауға арналған ғылыми еңбектері болып табылады. Тұрақты даму тұжырымдамасына арналған еңбектер де, осы теорияның пайда болуын болжайтын және қазіргі экологиялық білімнің әдіснамалық негізін құратын жұмыстар да қолданылды. Зерттеу барысында құқық мәселелері бойынша ғана емес, педагогика, философия, журналистика, экология саласындағы ғылыми еңбектер де пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Бірқатар ғалымдардың пікірінше, табиғатты қорғаудың қазіргі проблемаларынан туындайтын қажетті білім мен дағдыларды таратуға және тәжірибеге енгізуге бағытталған экологиялық білім табиғи объектілерді қорғаудың құқықтық режимін сақтауға және тиісті құқық бұзушылықтардың алдын алуға жанама түрде ықпал етеді.

Қабылданған шараларға қарамастан, экологиялық білім беру мен тәрбиенің жай-күйі үлкен алаңдаушылық тудырады, бұл қоғамдағы экологиялық проблемаларды дұрыс бағаламауға, экологиялық нигилизмге және экологиялық надандыққа, бюджеттік қаржыландырудың жеткіліксіздігіне, экологиялық білім беруді тиімді мемлекеттік басқарудың болмауына және осы процесті мемлекеттік емес құрылымдармен тиісті үйлестіруге байланысты болып келеді. Осыған байланысты, мемлекет тарапынан тек қана құқықтық реттеу ғана емес, сонымен қатар «Экологиялық тұрақты дамуға» қажетті стратегияларды, даму жоспарлары ұйымдастырылады.

Заңның, реформалардың, ұлттық стратегиялардың қолданылу саласы Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесінің экология-

лық компонентін, Қазақстан Республикасының экологиялық білім беру кеңістігін, сондай-ақ үздіксіз экологиялық білім беру мен білім беру жүйесін басқаруды қамтитын үздіксіз экологиялық білім беру және тәрбие беру жүйесі болуы керек.

Мұндай түсініктер мен нанымдар экологиялық тәрбие мен білім берудің ұзақ процесінің нәтижесінде қалыптасады. Бұған кейбір негізгі ережелерді орындау арқылы ғана қол жеткізуге болады. Қолданыстағы құқықты құру мен іске асырудың негізі бола отырып, қағидаттар қоғам өмірінің барлық салаларын одан әрі демократияландыруға және құқықтық мемлекет қалыптастыруға бағытталған.

А.А. Хаджиев атап өткендей, «қағидалар объективті түрде анықталған, құқықтық материяның бастапқы қағидалары ретінде әрекет етеді, құқықтық реттеудің бүкіл жүйесін енгізеді және анықтайды» (Хаджиев 2005:36).

Ф.Н. Фаткуллин заң қағидалары «оның мазмұнына тікелей енеді, маңызды нормалар ретінде ұсынылған, нақты көрсетілген және осы нормаларда бекітілген» (Фаткуллин 1987:33) деп санайды.

В.И. Леушин «құқықтық қағидалар заң үшін, тұтастай алғанда, оның жекелеген салалары мен ірі құқықтық институттары үшін заң мен құқықтық реттеудің бірлігін қамтамасыз етеді» () деп сендірді.

Н.Б. Мұхитдиновтың пікірінше, құқық қағидаттары «олар қоғамда бар объективті заңдылықтарды бейнелейді деген мағынада объективті, бірақ қалыптастыру және іске асыру тұрғысынан – бұл субъективті санаттар» деп есептейді (Мұхитдинов 1987: 101 б.).

Осы ғылыми көзқарастармен бөлісе отырып және зерттеу тақырыбына қатысты қолда бар ғылыми әзірлемелерге сүйене отырып, құқық қағидаттары құқықтың мазмұнын, оның мәні мен қоғамдағы мақсатын сипаттайтын жетекші идеялар деген қорытындыға келуге болады. Осы мәселенің ғылыми зерттелуіне қарамастан, экологиялық білім мен тәрбие туралы құқық қағидаттарының проблемалары өзінің өзектілігін және маңыздылығын жоғалтқан жоқ, сондықтан жаңа мемлекеттілік, нарықтық экономиканың дамуы және жаңарып жатқан заңнама жағдайларында одан әрі әзірлеу мен ой елегінен өткізуді талап етеді. ҚР Білім туралы заңының 3-бабында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидалары бекітілген. Олар сонымен қатар экологиялық білім берудің де негізгі қағидалары деп айта аламыз.

Үздіксіз білім беру (ағылш. lifelong learning) – тұлғаның өмір бойы білімдік (жалпы және кәсіби) әлеуетін өсіру процесі. 1970 жылдардың ортасынан бастап үздіксіз білім беру идеясы әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралды және қазіргі уақытта қазіргі заманғы адамға қажет «жаңа» сауаттылықтың бірі ретінде қарастырылуда (Bridges, D. 1992:15).

Бағалаудың екіұштылығына қарамастан, қазіргі уақытта (постиндустриалды қоғам, «білім экономикасы») үздіксіз білім адам мен әлеуметтік-экономикалық дамудың, өмір сүру сапасын жақсартудың негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырылады.

«Өмір бойы оқыту» дегеніміз, адамдар оқуды жалғастыру, оқуды үнемі жаңартып отыру, өмір бойы дағдыларын жетілдіру керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар, өмірдің әртүрлі аспектілерін қамту маңызды, олардың бірі, әрине, қоршаған ортаны зерттеу, оның экологиялық сапасын сақтау, саркылу мен жойылудан қорғау болып табылады. Үздіксіз экологиялық білім берудің мәнін оның негізгі мақсаттарының сипаттамасы арқылы түсінуге болады:

- экологиялық сана мен ойлауды дамыту;
- тұлға мен қоғамның экологиялық мәдениеті;
- әр адамның табиғатқа жауапкершілікпен қарауы;
- табиғат пайдаланудың практикалық тәжірибесін қалыптастыру және адамдардың салауатты өмір салтына, тұрақты әлеуметтік экономикалық дамуға және экологиялық қауіпсіздікке ықпал ететін шешімдерді саналы қабылдауы.

Үздіксіздіктің тиімділігі тиісті білім беру бағдарламалары мен стандарттарының жеткілікті санының және қолжетімділігінің, білім беру қызметтерінің әртүрлілігі мен сапасының, білім беруді басқарудың саналы жүйесінің болуына ғана байланысты емес.

Көп нәтиже оқу процесін дамыған психологиялық қамтамасыз етумен, адамның жасын, мәдени, өмірлік және кәсіби тәжірибесін, өмір сүру жағдайларын ескере отырып, экологиялық сауатты болуға ынталандыруды жоспарлаумен анықталады. Үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін құрудың қағидасына келер болсақ ол үздіксіз экологиялық білім беруде тұтас оқу процесін жобалау мен жүзеге асыруда басшылыққа алынуы керек принциптердің келесі жүйесін жүзеге асыруға болады.

Демократиялылық және әмбебаптылық қағидасы кез-келген жастағы адамға, кез-келген жерде, кез-келген уақытта, осы адамның қажеттіліктеріне, мүдделері мен мүмкіндіктеріне сәйкес

кез-келген деңгейдегі экологиялық тәрбие және білім беру қызметтерінің мазмұны, түрлері мен формаларының қол жетімділігі мен алуан түрлілігін білдіреді.

Экологиялық білім беруді ізгілендіру қағидасы бірлескен шығармашылық қызмет, өзара білім беру, өзара байыту және білім беру процесінің субъектілері арасындағы диалогтық қарым-қатынас жүзеге асырылатын, әркімнің шығармашылық даралығын көрсетуге және дамытуға мүмкіндік беретін білім беру мекемесінің өмір салтын құруды қамтиды. Тұлғаның экологиялық мәдениетінің үздіксіз өсуін қамтамасыз ететін экологиялық білім беру деңгейлерінің тік интеграция қағидаты.

Негізгі, қосымша, мемлекеттік, мемлекеттік емес және қоғамдық білім беру мекемелерінің қызметін көлденең үйлестіру қағидаты үздіксіз жүйеде келісілген білім беру саясатының алғышарттарын жасайды, әртүрлі білім беру бағдарламалары мен педагогикалық технологиялардың «түйісулеріндегі» проблемалық мәселелерді жояды (Зорькина 2018:27-30 б.).

Экологиялық білімнің адам мен қоғамның іс жүзінде өзгеретін ісәрекетінің қажеттіліктерімен байланысы қағидаты – экология және қоршаған ортаны қорғау саласындағы абстрактілі ағартушылықтан бас тартуды және нақты экологиялық деректерді қолданатын, экологиялық ақпаратты нақты өмірдің проблемалары мен міндеттері контекстінде және адамдардың кәсіби қызметі кезеңінде қолдану жағдайларын модельдейтін контекстік типтегі оқутәрбие процесінің белсенді моделіне көшуді қамтиды.

Бұл принцип, шын мәнінде, экологиялық білімнің, ғылымның, өндірістің және адам өмірінің педагогикалық негізделген интеграциясының қажеттілігін білдіреді. Экологиялық білім беру мазмұнының икемділігі, вариативтілігі, жүйелілігі және пәнаралық байланыс қағидасы. Икемділік адам мен қоғамның экологиялық білім берудегі өзгеретін қажеттіліктеріне сәйкес мазмұнды өзгере отырылуына байланысты қайта қарауды қажет ететін білім беру бағдарламаларының алуан түрлілігін талап етеді. Яғни, қоғам бір орында тұрақтамайды.

Адамның қоғамдағы орны әр кезеңдерде түрлі қатынастарға түсуімен сипатталады. Сондай-ақ, адамның ақпаратты қабылдау, оны түсіну мүмкіншіліктері жас өсуіне қарай өзгеретінін де естен шығармауымыз қажет. Мәселелілік оқыту мен тәрбиелеу процесінде экологиялық ойлау мен танымдық мотивацияны дамытудың қажетті шарты болып табылады. Жүйелілік пен

пәнаралық қарым-қатынас экологияның ғылым ретіндегі бірегейлігін, оның теориялық білім мен адамның практикалық іс-әрекетінің әртүрлі салаларын интеграциялау, экожүйенің бірлігін бейнелеу қабілетін көрсетеді. Білім алушының алдына проблемалық мәселені қою негізгі қағидалардың бірі болып табылады.

Себебі, теориялық білімді қорытындылау, түйіндеу мақсатында тәжірибе жүзінде алынған білім өмір бойы адамның санасында сақталады. Экологиялық тәрбие мен білім беру жағдайында, білім алушының тұрғылықты жеріндегі экологиялық жағдаймен таныстыру, экологиялық жай – күйі туралы шынайы ақпаратты алуы экологиялық жанашырлықты оята отырып, адамның экологиялық мәдениетінің қалыптасуына алып келеді. Білім беру бағдарламалары мен педагогикалық технологиялардың сабақтастығы қағидасы – экологиялық мәдениеттің үздіксіз дамуын, адамның экологиялық білім берудің келесі кезеңдеріне көшуінің жеңілдігін қамтамасыз етеді.

Сабақтастық мемлекеттік білім беру стандарттарында айқындалған экологиялық білім берудің іргелі мазмұнына негізделеді. Мазмұнның өзектілігіне» ие бола отырып, адам оқу түрлерін, қарқыны мен мерзімін, экологиялық білім арудың жеке бағдарламасын өз бетінше таңдай алады. Экологиялық білім берудегі ұлттық-мәдени дәстүрлерді, демографиялық, табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды есепке алу принципі – оқыту мен тәрбие мазмұнын таңдауға да, оқу орындарына осы аймақ, қала, ауыл үшін нақты экологиялық ақпарат беруге, сондай-ақ білім беру процесін ұйымдастыруға да қатысты. жалпыадамзаттық және ұлттық дәстүрлердің ең жақсы үйлесімі мәдениет.

Жалпы, кәсіптік және экологиялық білім берудің бірлігі қағидаты барлық қолданыстағы білім беру бағдарламаларын және жалпы және кәсіптік білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарын мазмұнды экологияландыруды да, арнайы экологиялық бағдарламаларды пайдалануды да көздейді. Бұл жеке тұлғаның экологиялық дүниетанымын оның жалпы дүниетанымының органикалық құрамдас бөлігі ретінде қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Дербес міндет эколог-мамандар мен педагог-экологтарды даярлау және олардың біліктілігін арттырудың білім беру бағдарламаларын кеңейту болып табылады (26).

Үздіксіз экологиялық білімге көшу жоғарыда аталған принциптердің жиынтығын жүйелі түрде жүзеге асыруды білдіреді, олардың әрқайсысы экологиялық білімнің белгілі бір деңгейлері мен

бағытына қатысты нақтыланады. Осылайша, экологиялық бағдарланған білім беру ортасын құру экологиялық бағдарланған қызметті ұйымдастырудың маңызды шарты болып табылады, ал қоршаған ортаның өзі оны ұйымдастыру мен жүзеге асыру үшін кеңістік болып табылады.

Экологиялық бағдарланған дамытушы білім беру ортасы тиімділігінің интегралдық критерийі оның шеңберінде білім алушылардың экологиялық бағдарланған дүниетанымын қалыптастыру үшін жағдайларды қамтамасыз ету мүмкіндігі болып табылады. Адамды тұлға ретінде, маман ретінде, азамат ретінде, «экологиялық субъект» ретінде экологиялық білім беру мен тәрбиелеудің әртүрлі тәсілдеріне жасалған талдау қазіргі жаһандық экологиялық мәселелерді шешудегі білім мен тәрбиенің маңызды рөлі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Жоғары мектеп жағдайында студенттер арасында экоцентрлік типтегі экологиялық сананы қалыптастыруға ықпал ететін білім беру ортасын құру мәселесі туындайды, оның негізінде табиғатқа және адамға (өзіне және басқаларға) жеке маңызды көзқарас жатыр. Гипотеза ретінде мұндай сананың қалыптасуы студенттерді экологиялық бағдарланған іс-шараларға қосу арқылы экологиялық құзіреттілікті дамыту барысында экологиялық бағдарланған құндылықтарды алу процесі ретінде жүруі керек деп болжауға болады. Бұл үшін қажетті шарт экологиялық бағдарланған дамытушы білім беру ортасын құру болып табылады.

Үздіксіз экологиялық білім беру жүйесінің құрылымы мен мазмұны Бірінші саты – отбасылық және мектепке дейінгі тәрбие берудің мазмұны:

- сыртқы әлеммен танысу, адамның табиғатпен бірлігін, табиғат пен адамның табиғи құқықтары туралы түсініктерін түсіну, табиғаттағы алғашқы мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру;

- қоршаған ортаға эмоционалды қабылдау мен жағымды қатынасты қалыптастыру, табиғат сұлулығын көре білу;

- табиғи және адам өзгерткен табиғат туралы қарапайым білім жүйесін қалыптастыру (ең алдымен-жақын орта);

- салауатты өмір салтының бастапқы негіздерін түсіну, өз тұрғын үйіне, үй жануарларына, өсімдіктерге ұқыпты қарау, суды, электр энергиясын, азық түлікті пайдалану дағдыларын қалыптастыру, тұрмыстық қалдықтарды екінші рет пайдалану қажеттілігін түсіну;

- адамның күнделікті мінез-құлқы мен қоршаған ортаның жай-күйі, отбасы мүшелері-

нің денсаулығы мен әл-ауқатын қоса алғанда, оның өмір сүру сапасы арасындағы байланысты түсіну;

- экологиялық қауіпсіз мінез-құлықтың алғашқы дағдыларын және адам денсаулығының қоршаған орта жағдайына және өзінің мінез-құлқына тәуелділігі туралы қарапайым түсініктерді;

- адам туралы биосоциалдық болмыс және оның өмір сүру ортасы («қоршаған әлем») туралы қарапайым түсініктерді қалыптастыру;

- табиғат объектілеріне және қолдан жасалған әлем объектілеріне саналы түрде ұқыпты қарауға тәрбиелеу, экологиялық мәдениет негіздерін қалыптастыру;

- балаларды әлеуметтік пайдалы еңбекке баулу, отбасы мүшелеріне көмек көрсету, Үй жануарлары мен өсімдіктерге күтім жасау;

- қоршаған ортаға қатысты өз іс-әрекеттерін болжау, оны сақтау және жақсарту бойынша мүмкін болатын іс-әрекеттерге қатысу дағдылары мен тілегін қалыптастыру.

Екінші саты – жалпы білім беретін мектепте, бастауыш және орта кәсіптік оқу орындарында экологиялық білім беру мазмұны:

- жер шарындағы тіршіліктің әртүрлі себепсалдарлық байланыстары, табиғат пен қоғам, олардың өзара іс-қимылы туралы ғылыми идеялары, адамдардың өз өмірі үшін қолдан жасалған қоршаған ортаны құруға ұмтылысы туралы, экологиялық проблемалар, олардың пайда болу себептері туралы, биосферадағы өмір негіздерінің бұзылу қаупі туралы білімді қалыптастыру;

- бастапқы экологиялық білімді игеру, қоршаған ортаны қорғау саласындағы стандартты мәселелерді шешудің стандартты әдістері үшін жеткілікті ақпарат жинақтау, нақты анықталған алгоритмі бар қарапайым модельдерді қолдану, экологиялық мәселелерді әртүрлі деңгейлерде шешудің нақты жолдары туралы түсінік;

- салауатты өмір салтын сақтауға, қоршаған ортаны ұқыпты пайдалануға және қорғауға бағытталған қажетті шектеулерді түсіне отырып, экологиялық сау қажеттіліктерді, уәждерді, пиғылдар мен мінез-құлық әдеттерін тәрбиелеу;

- қоғам қабылдаған құқықтық және адамгершілік нормалар негізінде қоршаған ортаға, өз денсаулығына және айналасындағы адамдардың денсаулығына жауапты қатынасты қалыптастыру, адамның табиғатпен байланысының үздіксіздігі, оқушыларды практикалық экологиялық қызметке тарту, белсенді өмірлік ұстанымды және табиғат жағдайы үшін жеке жауапкершілік санасын қалыптастыру және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану;

- өз жеріндегі қоршаған ортаның экологиялық жай-күйін зерттеу мен бағалау, оны қорғау мен жақсарту жөніндегі нақты іс-қимылдар бойынша зияткерлік қабілеттер мен қарапайым практикалық дағдылар жүйесін қалыптастыру;

- эмоционалдық саланы дамыту;

- қоршаған ортаның экологиялық жайкүйін сезімдік-эстетикалық және гигиеналық бағалау, мақсатты, себепсалдарлық және ықтималдық талдау, іс-әрекеттер мен іс-әрекеттерді болжау және модельдеу қабілеті.

Жоғары мектепте әлемнің құрылымы, жаһандық, өңірлік және жергілікті экологиялық проблемалар мен олардың шығу тегі туралы, тұрақты даму негіздері туралы терең ғылыми білімі бар, қоршаған ортаның сапасын басқаруда және өзінің кәсіби қызметі саласында табиғат пайдалануда практикалық іс-қимыл жасау дағдылары мен іскерліктері бар, зияткерлік, адамгершілік және рухани әлеуеті жоғары білімді мамандарды даярлау жүргізіледі.

Іске асыру құралдары мен жолдары:

- Қазақстан Республикасының табиғаты, оның байлығы, биологиялық әртүрлілігі, экологиялық проблемалары туралы фильмдер, теле және радиохабарлар сериясын жасау және шығару;

- флорасының, фаунасының, ландшафтарының, табиғат ескерткіштерінің бірегей түрлерін сипаттай және көркем бейнелей отырып, брошюралар, ақпараттық парақтар, ғылыми-көпшілік әдебиеттер, күнтізбелер, ашық хаттар, буклеттер, кинофильмдер, пошта маркалары мен белгішелер шығару;

- халықтың жаңа экологиялық бағдарланған мінез-құлық моделін және экологиялық таза тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге артықшылық беретін басымдықтар жүйесін құру мақсатында тұрмыстық стереотиптерге белсенді ықпал ету;

- қоршаған орта және даму проблемалары бойынша қоғамдық пікірдің тұрақты жұмыс істейтін мониторингін ұйымдастыру (әлеуметтік-экологиялық мониторинг);

- ғалымдардың, жұртшылықтың, салалар мен ведомстволар басшыларының қатысуымен кәсіпорындардың қызметінен экологиялық қауіпті, экологиялық қауіпті төмендету проблемалары бойынша материалдарды баспасөзде жариялай отырып, ашық жария «дөңгелек үстелдер», семинарлар, коллоквиумдар өткізу;

- «экожурналистика» бағыты бойынша білікті мамандарды даярлауды кеңейту.

Үкіметтік емес ұйымдардың қызметі экологиялық тәрбие мен білім берудегі мәселелерді де қамтиды. ҰЕҰ – ң қызметінің мақсаты:

- қоғамдық экологиялық сананың жоғары деңгейін қалыптастыру;

- өз мүшелері мен тұрғындары арасында экологиялық – ағарту жұмыстарын жүргізуге партияларды, саяси және қоғамдық қозғалыстарды тарту; орнықты қоғам мен табиғи жүйелерді қалыптастыру жолдарын зерттеу үшін білім беру органдарымен өзара іс-қимыл жасау;

- мемлекеттік экологиялық саясатты әзірлеуге және жүзеге асыруға ықпал ету.

Өз қызметін жүзеге асыру мақсатында, келесідей бағытта жұмыс атқарады:

- қоршаған ортаны қорғау, табиғатты қорғау заңнамасын, экологиялық мораль және этика қағидаларының нормаларын бұзуға төзбеушілікте қоғамдық пікірді қалыптастыру;

- табиғатты қорғауда бұқаралық акцияларды кеңінен насихаттауды ұйымдастыру болып табылады.

Ал қазіргі біздің жағдайымызда, бұл білім қоғамның көп бөлігін игеруі керек, адамдарға мектеп қабырғасынан бастап университетке дейінгі және қоғамның ересек топторын жалпыға бірдей экологиялық білім беру арқылы ғана мүмкін болады.

Экологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған білім беру күш-жігері мектепке дейінгі мекемелер жұмысының тиімділігінің, сондай-ақ елдегі білім берудің барлық деңгейлерін іске асырудың маңызды критерийлерінің бірі ретінде танылды.

Мектептерде экологиялық білім беруге тұжырымдамалық көзқарастың болмауы мектеп түлектерінің көпшілігінің қоршаған орта проблемаларын тұтас түсінетіндігіне күмән келтіруге негіз береді. Бұл мәселелер әлеуметтік ғылымдар курстарына енгізілгеніне ешқандай дәлел жоқ. Экологияның өзі факультативті түрде оқытылады. Бірнеше мектепте экологиялық пәндерді тереңдетіп оқыту ұсынылады.

«Экология», «тіршілік қауіпсіздігі және қоршаған орта» және «су ресурстары және суды пайдалану» тақырыптарын қоса алғанда, бірқатар мамандандырылған экологиялық оқу бағдарламалары бар. Мұндай тақырыптар республиканың отызға жуық жоғары оқу орындарында ғана оқытылады. Экологиялық менеджмент, экологиялық құқық (заңгер мамандығын қоспағанда) және экологиялық бақылау сияқты маңызды пәндер бойынша оқу бағдарламалары әлі де жоқ. Жоғарыда аталған пәндер бойынша даярлықтың

болмауына байланысты мемлекеттік және жеке секторларда өнеркәсіптің экологиялық зиянды салалары қарқынды дамып келе жатқан мемлекет ретінде мұқтаж болатын мамандардың жетіспеушілігі сезіледі. Шын мәнінде, бұл ұлттың өмір сүруі туралы мәселе, демек, мемлекеттік маңызы бар мәселе. Осыған байланысты экологиялық дүниетаным, экологиялық сана мен ойлау жеке адам мен тұтастай қоғамның қорғаныс және бейімделу механизмі ретінде әрекет етеді. Экологиялық қауіпсіздік Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің маңызды бөлігі ретінде әр адамның жалпы және кәсіби экологиялық мәдениеті өскен сайын нығая түседі, бұл барлық әлеуметтік топтар мен барлық жастағы адамдарға үздіксіз экологиялық білім беру мен білім беру нәтижесінде мүмкін болады.

Халықаралық экологиялық құқық (қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық құқығы) көптеген елдердің ұлттық заңнамасына елеулі әсер ететін халықаралық құқықтың маңызды салаларының бірі болып табылады.

Ғалымдар, экологтар, заңгерлер бұл саланың басымдығы туралы бұрыннан айтып келеді. Сонымен, В.А. Грачев «Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті заңнамалық қамтамасыз ету» мақаласында экологиялық мәдениет, экологиялық тәрбие, білім беру, білім беру экологиялық дүниетанымды қалыптастырудың және адамның белсенді өмірлік ұстанымының негізі болып табылады деп жазады (Грачев 2001). Экологиялық білімді ұжымдық қауіпсіздік факторы ретінде қарастыра отырып, автор кез келген дәрежедегі экологиялық сауатты мемлекет қайраткері ғана өзіне жүктелген салада экологиялық мәселелерді сауатты басқара алады; тек экологиялық сауатты заң шығарушы елдің құқықтық өрісін экологиялық тұрғыдан сауатты түрде түзетеді; тек экологиялық сауатты ата-аналар экологиялық сауатты ұрпақты тәрбиелейді; тек экологиялық сауатты қоғам кезкелген деңгейдегі экологиялық апаттарға жол бермейді адамзаттың болашақ ұрпақтарының аман қалуы мен өркендеуінің кепілі ретінде қарайды деп санайды. Осылайша, экологиялық заңнамаға экологиялық білім беру және ағарту мәселелері жөніндегі бөлімді енгізудің орындылығы мен негізділігі ешкімде күмән тудырмайды. Мұндай бағдарламалық құжат үздіксіз экологиялық білім беру мен ағарту жүйесін дамыту үшін жақсы негіз бола алады, егер ол ісәрекетке, ең алдымен барлық деңгейдегі мемлекеттік органдарға басшылық болуы қажет.

Атап айтқанда, В.Б. Калинин тұрақты даму үшін білім беру пәні әлеуметтік-табиғи жүйелердің тұрақтылығы, аумақтық құрылымдарды, ресурстарды, экономиканы теңгерімді жоспарлау және тұрақты басқару шарттары болып табылады деп санайды. Бұл ретте, өз мүмкіндіктерін әлі де тауыспаған экологиялық білім беруден бас тартуға болмайтындығы атап өтілді. В.Б. Калинин өзінің басқа жұмысында: «кең мағынада, тұрақты дамуға арналған білім берудің негізгі мақсаты – қоғамдық өмірдің жаңа құбылыстары мен процестерін түсінетін, көзқарастар жүйесін, идеологиялық, адамгершілік, мәдени және этикалық қағидаларды, мінез-құлық нормаларын білетін, жанжақты білімді әлеуметтік белсенді тұлғаны қалыптастыруға ықпал ету арқылы тез өзгертін әлемдегі үздіксіз білім мен қоғамға дайын болу» деп тұжырымдайды (Калинин 2012). Осылайша, автор тұрақты даму үшін білім беруді кең және тар мағынада қарастырады, егер біріншісі дүниетанымдық, моральдық мәселелерді шешуге көбірек сәйкес келсе, екіншісі басқарушылық, технологиялық және экономикалық бағыттарды қамтиды.

Қорытынды

Осыған байланысты, мұндай белгісіздікті экологиялық білім мен тұрақты даму үшін білім беруді бірлесіп қарау арқылы шешуге болады. Білім беру түрлерінің арақатынасы келесідей болуы керек деп есептейміз. Экологиялық білім дүниетанымдық тәртіп мәселелерін шешуге, жалпы халықтың экологиялық санасын қалыптастыруға, оның ішінде қоғамдық сананың нысаны ретінде, ал тұрақты даму үшін білім беру әлеуметтік жүйелер мен төменгі тәртіп жүйелерінің тұрақтылығының басқарушылық, экономикалық және тіпті технологиялық мәселелерін шешуге арналған. Білім беру процесін үйлестірілген түрде жүргізуге, түпкілікті нәтижеге тек дүниетанымдық жазықтықта ғана емес, сонымен бірге басқарушылық деңгейде де жүргізуге, экологиялық сананы қалыптастыру міндеттерін шешуге ғана емес, сонымен бірге қоғам мен табиғат арасындағы қатынастарды реттеу үшін қажетті білім мен дағдыларды беруге мүмкіндік береді. Бұл ретте тұрақты даму тұжырымдамасы шеңберінде бүкіл білім беру жүйесін экологияландыру – осы саладағы прогрестің қажетті шарты екенін тағы да атап өту қажет.

Осы зерттеудің қойылған сұрақтарды қарастыра отырып, авторлармен бірнеше қорытын-

ды жасалынды. Біріншіден, қазіргі жағдайда экологиялық білім берудің мақсаты, жоғарыда атап өткеніміздей, бүкіл адамзаттың және оның әр өкілінің экологиялық санасын қалыптастыру болып табылады, ол экологиялық мәдениетті қалыптастырудың негізі болып табылады, ол адамның тіршілік ету ортасы мен оның ішкі әлемінің үйлесімін, өзіне ғана емес, сонымен бірге жауаптылықты алатын болашақ ұрпаққа тән. Ол салауатты өмір салтына, елдің және әрбір адамның тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуына және экологиялық қауіпсіздігіне ықпал етуі тиіс. Бұл ретте экологиялық білім жаңа даму парадигмасының мазмұндық, дүниетанымдық жағын, ал орнықты даму үшін білім беру функционалдық – басқарушылық жағын қалыптастыруы тиіс. Мұндай бірлікте қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың қазіргі жағдайына сәйкес келетін бүкіл білім беру процесінің күрделілігі мен жүйелілігі қамтамасыз етіледі.

Екіншіден, «қоғам – табиғат» жүйесіндегі қарым-қатынастардың күрделенуі, жаңа нақты субъективті қатынастардың пайда болуы, әсіресе экологиялық қызмет саласында, экологиялық білім беру бағдарламаларында өзгерістерді, олардың мазмұнының міндетті минимумын анықтайтын мемлекеттік білім беру стандарттарын әзірлеуді талап етеді. Сонымен бірге, біздің ойымызша, экологиялық және табиғи ресурстарды зерттеуге ерекше назар аудару керек, дәстүрлі білім беру жүйесінің негізі болуы керек барлық экологиялық білім беру бағдарламаларын олардың әмбебаптығы мен үздіксіздігіне қол жеткізе отырып, экологиялық қызметтің нақты тәжірибесімен үйлестіруді қамтамасыз ету қажет. Экологиялық білім беру процесін ақпараттық қамтамасыз ету, сондай-ақ оның белгілі бір аймақтың экологиялық қауіпсіздігі мен әл-ауқатының практикалық мәселелерін шешумен байланысы ерекше назар аударуға тұрарлық. Экологиялық білім беру барлық оқу пәндерінің құрамдас бөлігі болуға, сондай-ақ орнықты даму үшін білім берумен оңтайлы үйлесімде дербес пән ретінде оқытылуға тиіс. Сондай-ақ, студенттердің экологиялық жұмыстарға қатысуын, нақты зерттеулер жүргізуді, табиғи ортаның жай-күйін өлшеу мен талдауды көздейтін белсенділік тәсілінің мүмкіндіктерін пайдалану қажет.

Үшіншіден, қоғам мен табиғаттың үйлесімді және теңгерімді өзара ісқимылы қажеттіліктеріне сәйкес келуге тиіс экологиялық білім беру жүйесін қалыптастырудың жаңа тәсілдерін ескере отырып, қоғамдық өмірдің осы саласын құқық-

тық реттеудің қазіргі практикасын қайта қарау қажет. Бір жағынан, экологиялық қатынастарға әсер ететін барлық деңгейлерді қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерге жалпы және

кәсіби экологиялық білімге арналған арнайы бөлімдерді қосу арқылы экологиялық білім беру саласындағы қоғамдық қатынастарды жан-жақты құқықтық реттеу мүмкіндігін қарастырған жөн.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі «Білім туралы» заңы // ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет»

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы // ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет»

Хаджиев А.А. Проблемы теории земельного права Республики Казахстан в условиях становления и развития рыночных отношений: дисс... докт.юр.наук.-Алматы: КазНУ им аль-Фараби, – 2005г. – 362стр.

Қазақстан Республикасының Экология Кодексі Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. // ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет»

Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Курс лекций / Науч. ред.: Марченко М.Н. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 336 с.

Леушин В.И. Теория государства и права. Изд-во М., – 2009. – 120 с.

Мухитдинов Н.Б. Основы горного права.-Алма-ата,1983.-247стр.

Bridges, D. “Enterprise and liberal education”, Journal of Philosophy of Education Vol.26. No1, – 1992.- pp.91-98

Зорькина Н.В. Принципы экологического образования в контексте опережающего обучения. – European journal of education and applied psychology – 2018. -№3 С.27-30

Грачев В.А. Законодательное обеспечение охраны окружающей среды и экологической безопасности // Безопасность жизнедеятельности. – 2001. – № 1. С. 19-21.

Калинин В.В. О соотношении экологического образования и образования для устойчивого развития. Бюллетень «АсЭ-О-Информ». 2012; 54. <http://www.aseko.org/theory/ratio.htm>

References

Kazakhstan Republikasyn 2007 zhylygy 27 shildedegi “Bilim turaly” zany // KR normativtik kykyktyk aktilerinin akparattyk-kykyktyk zhuyesi “Adilet”

Kazakhstan Republikasyn 1995 zhylygy 30 tamyzdagy Constitutions // KR normativtik kukykyktyk aktilerinin akparattyk-kukykyktyk zhuyesi “Adilet”

Hadjiev A.A. Problems of the theory of land law of the Republic of Kazakhstan in the conditions of formation and development of market relations: diss... Doctor of Legal Sciences.-Almaty: KazNU named after al-Farabi, – 2005 – 362 pages.

Kazakhstan Republikasyn Ecology Codex Kazakhstan Republikasyn 2021 zhylygy 2 kantardagi No. 400-VI KRZ Codexi. // KR normativtik kukykyktyk aktilerinin akparattyk-kukykyktyk zhuyesi “Adilet”

Fatkullin F.N. Problems of the theory of state and law. Course of lectures / Scientific ed.: Marchenko M.N. – Kazan: Kazan Publishing House. un-ta, 1987. – 336 p.

Leushin V.I. Theory of state and law. Publishing house M., – 2009. – 120 p.

Mukhitdinov N.B. Fundamentals of mining law.-Alma-Ata, 1983.-247 pages.

Bridges, D. “Enterprise and liberal education”, Journal of Philosophy of Education Vol.26. No1, – 1992.- pp.91-98

Zorkina N.V. Principles of environmental education in the context of advanced training. – European journal of education and applied psychology – 2018. -No.3, pp.27-30

Grachev V.A. Legislative provision of environmental protection and environmental safety // Life safety. – 2001. – No. 1. pp. 19-21.

Kalinin V.B. On the relationship between environmental education and education for sustainable development. Bulletin “AsEcO- Inform”. 2012; 54. <http://www.aseko.org/theory/ratio.htm>